

DİNSEL ÇOĞULCULUK VE ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNDE DİĞER DİNLERİN ÖĞRETİMİ¹

- *Religious Pluralism and Teaching Other Religions in Secondary Schools in the Course of Religious Culture and Ethics-*

Dr. Zübeyir BULUT

MEB, Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı, Ankara

e-posta: zubeyirbulut@hotmail.com

Abstract *In recent years the issue of how to teach religion in schools is becoming an important agenda in national and international ground. The institutions like UNESCO, EC make efforts to support a religious education in line with democratic values which brings forth pluralistic approach. In these courses the following attitude is supported; the religious majority should see minority groups from a perspective that will not conceive them 'as others' . This new approach found its echo in the curriculum of religious education in Turkey. This paper deals with this pluralistic approach in religious education in Turkey, and discuss whether the international concerns found their echo in these programs. When evaluated totally is can be seen that the curriculum and accordingly the course books now have a pluralistic character in teaching other religions that put emphasis on understanding others rather than judging them.*

Key Words: Pluralism, religious pluralism, other religions, religious education, religious curricula.

GİRİŞ

Son yıllarda okullarda din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik araştırmalar ve tartışmalar akademik çevrelerin ve uluslar arası kuruluşların ilgisini daha fazla çekmeye başlamıştır. Din eğitiminin niteliğine yönelik yapılan araştırmalar, din eğitiminin amacının ve yaklaşımının ne olması gerektiğine yönelik düşünceler, 11 Eylül olaylarından sonra daha da önem kazanmıştır. UNESCO, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Medeniyetler İttifakı Girişimi gibi uluslar arası kurum ve kuruluşlar okullarda din öğretimi konusunda

¹ Bu makale 29 Haziran-1 Temmuz 2009 tarihlerinde Samsun'da düzenlenen *İlahiyat Fakülteleri XIV. Kelâm Anabilim Daları Koordinasyon Toplantısı* ve "*Kelâmcılara GöreKur'an'daki Diğer Dinler*" Sempozyumu'na sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

insan hakları ve demokratik değerlerle uyumlu, çoğulcu bir din öğretimi için gayretler göstermektedir. UNESCO, kültürlerarası eğitimin bir boyutu olarak din eğitimi konusunu çalışmalarına dâhil etmiş ve dinler ve inançlar arasında bir anlayış geliştirmeyi hedefleyen Dinler Arası Diyalog Programı geliştirmiştir. Avrupa Konseyi, eğitimle ilgili projelerde din eğitime yer verilmesi gerekliliğini belirterek Avrupa vatandaşlığı ve vatandaşlık eğitimi ile okullardaki din eğitimi ilişkisi ve vatandaşlık eğitiminin din eğitime katkısını gündeme getirmiştir. Avrupa Konseyi'ne bağlı okullardaki din eğitimi konularıyla ilgili bir merkez kurma uğraşları sonuçlanma aşamasına gelmiştir.² Avrupa Konseyi tarafından yayınlanan *Dinî Farklılık ve Kültürlerarası Eğitim: Okullar İçin Referans Bir Kitap*³ ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından yayınlanan *Devlet Okullarında Dinler ve İnançlara Dair Toledo Öğretim İlkeleri Kılavuzu*⁴ çalışmalarında dinin kültürün önemli bir unsuru olduğunun altı çizilmekte maneviyat, din, ahlak ve sivil değerler öğretilirken kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir.⁵ Medeniyetler İttifakı Girişimi eğitim sistemlerinin dünyadaki farklı dini inanç ve kültürleri karşılıklı saygı ve anlayışa dayalı olarak öğretecek yapıda olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶

Dünya genelinde okullarda din derslerine ilgi artmakta, okul programı içerisinde din dersinin varlığı daha fazla kabul görmekte ve din dersine okullarında yer veren ülke sayısı çoğalmaktadır. UNESCO'nun 2002'de yaptığı araştırmaya katılan 142 ülkenin 73'ünde zorunlu veya seçmeli olarak okul programı içerisinde din dersi bulunmaktadır.⁷ Ancak okul programı içerisinde din derslerinin geleneksel bir dini kapsayan ve onu benimsetmeyi açık ve örtük bir şekilde hedefleyen yaklaşımdan ziyade çoğulcu bir niteliğe sahip olması kabul görmektedir. Derste içerik olarak bir ülkedeki çoğunluk dışında diğer dinlere onları "ötekileştirmeden"

² Kaymakcan, Recep, "Türk Gençliğinin Din Eğitimi Algılaması", s. 118, *Marife*, 6:2, 117-132, Ocak 2006.

³ Keast, John, (editor), *Religious diversity and intercultural education: a reference book for schools*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2008.

⁴ OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*, Poland, 2007.

⁵ Keast, John, *Religious diversity*, pp.11-15; OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles*, pp. 11-15.

⁶ OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles*, pp. 24-25.

⁷ Kaymakcan, Recep, (2007) "Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık: Yeni Ortaöğretim DKAB Programı Bağlamında Bir Değerlendirme", s. 180, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7 (1).

yer verilmesi ve bir din içerisindeki farklı yorumların zenginlik kabul edilerek eğitimsel bir perspektifi önceleyecek şekilde öğretilmesi savunulmaktadır.⁸

Geleneksel çoğulculuğun okullarda din eğitimine yansması çoğunluk dışındaki dinlerin de ğretim programı içerisinde yer almasıyla temin edilmeye çalışılmaktadır. Modern oğulculuk ise din eğitiminde bir din içerisindeki farklılıkları da dikkate alarak öğretmeyi öngörmektedir. Bu farklılıklar bir din içerisinde yeni gelişen teolojik ve sosyolojik yorumları da içerebilmektedir.⁹

Özetle, “Devlet okullarında din ğretimi, öğrencilerin bütününe cevap verecek nitelikte olmalıdır. Tarafsızlık ancak böyle sağlanabilir. Yani din dersinde, dinin özü üzerinde ayrılık bulunmayan ilkeleri okutulmalı, mezheplerle ilgili ayrıntılara girilmemelidir. (...) Mezhepler arası farklar silinmemeli, görmezlikten gelinmemelidir. Mezhepler tanıtılıp, inceleme konusu yapılarak birbirine yaklaştırılmamalıdır. Onların aynı, tek bir dinin, inançla yaşanışından doğan anlayış farklılıkları olduğu vurgulanmalıdır. Böylece dinin btnliği de korunmuş olur. oğulcu modele göre, din dersi toplumun bir aynası olmalıdır. Yani bu ders, her mezhebi olduğu gibi her türlü dini, dünya görüşünü ve ahlak anlayışını da ğretim konusu yapmalıdır. Toplumsal gerçeğe uygun olan budur.”¹⁰

Geleneksel okul kültürlerinde çoğunlukla farklılıklar görmezden gelinmiş veya en azından kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Çünkü farklılıklar bir zenginlik olmaktan öte öğretimin ve öğrenmenin önünde bir engel olarak görülmüştür. Gelişen yeni eğitim teorilerinde ocuk merkezli bir yaklaşım ön plana çıkmakta ve *oğulluk* herhangi bir eğitimsel etkinliğin pek çok yönden başlangıç noktası olarak grlmektedir. oğulcu bir toplumda herkese yönelik eğitim veren

⁸ Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde oğulculuk ve Yapılandırıcılık”, s. 180. Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 74-79, Ankara, 1988. “(nemli olan) (...) dinlerin ve kültürlerin bir arada yaşamasını, yaşantımızı zenginleştirecek, ufkumuzu genişletecek bir imkân olarak fark etmiş olmamızdır. Dinlerin birbirine karşı değil, aksine -bütün farklılıklara rağmen- bir Allah’a inanmaktan kaynaklanacak bir dostluğa ve samimiyete aracı olacak şekilde yan yana yaşamalarına, çocuklarımızın ve bizim, yerli yabancı hepimizin ihtiyacı vardır.” Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 75-76.

⁹ Kaymakcan, Recep, “Türkiye’de Din Eğitiminde oğulculuk ve Yapılandırıcılık”, s. 189; Kaymakcan, Recep, *ğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Yeni Eğilimler: oğulculuk ve Yapılandırıcılık*, s. 44, DEM, İstanbul, 2009.

¹⁰ Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 75.

devlet okullarındaki din eğitiminin de çoğulluğu kabul edip ona değer vermesi gerekir.¹¹

Uluslararası politikadaki değişimin yanı sıra eğitim bilimi alanındaki yeni anlayışlar, din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik tartışmalarda ve politikalarda etkin olmaktadır. Uluslararası alandaki değişikliklerin yanında ülkemizin iç dinamikleri de din eğitiminin amacı ve niteliği üzerinde yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Özellikle de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci ülkemizi daha açık bir toplum haline getirmiştir.

Din eğitimindeki bu değişim ve gelişmelerin bazı yansımalarını ülkemizde de görmek mümkündür. Çoğulcu din dersi yönünde ilk adım 2000 yılında değiştirilen İlköğretim programında atılmıştır. 2000 yılında değişen İlköğretim DKAB Öğretim Programı dinî anlayış ve pedagoji alanındaki yeni gelişmeleri dikkate alarak hazırlanmış ve "Ankara Modeli" olarak adlandırılmıştır. Bu modelde, geleneksel din ve İslam anlayışları eleştirel olarak değerlendirmeye tabi tutulmakta ve İslam öğretiminde ilmiyal merkezli yaklaşım yerine Kur'an merkezli bir İslam anlayışı esas alınmaktadır. Bu program eğitim alanındaki çağdaş gelişmeler ve din anlayışındaki yeni teolojik yorumları içermektedir.¹²

MEB, 2004 yılından başlayarak DKAB dahil bütün derslerin müfredat programlarını değiştirmiştir. Ülkemizde okullarda din eğitim ve öğretiminde yaşanan bu değişim isteğine verilen cevabın somut bir ifadesi de yenilenen Ortaöğretim, İlköğretim DKAB ve İHL meslek dersleri öğretim programlarıdır. 2005 yılında Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, 2006 yılında İlköğretim DKAB dersi öğretim programı ve 2008 yılında da İHL meslek dersleri öğretim programı yenilenmiştir.¹³

¹¹ Kaymakcan, Recep, "Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık", s. 188.

¹² İlköğretim DKAB Öğretim Programları ve Bir Uygulama Örneği (Ankara Modeli), MEB, İstanbul, 2001.

¹³ Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, MEB TTK'nun 31. 03. 2005 tarih ve 16 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 2005-2006 öğretim yılında, İlköğretim DKAB dersi öğretim programı MEB TTK'nun 28. 12. 2006 tarih ve 410 sayılı kararıyla kabul edilmiş 2007-2008 öğretim yılında, İHL meslek dersleri öğretim programı TTK'nın 22. 08. 2008 tarih ve 152 sayılı kararıyla kabul edilmiş 2008-2009 öğretim yılında uygulanmaya başlanmıştır.

Yeni programlarda diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişim gözlenmektedir.¹⁴ İslam içerisindeki çoğulculuğa kısmen yer verildiği ve ilk defa bu derste içselleştirilmesi öngörülen değerlerin zikredildiği ve öğretime konu edildiği görölmektedir.¹⁵

Bu çerçevede, bu çalışmada yeni ilköğretim DKAB dersi öğretim programı ve İmam Hatip Lisesi “Karşılařtırılmalđ Dinler Tarihi” dersi öğretim programını da dikkate alarak Ortaöğretim programında ve ders kitaplarında dinsel çoğulculuk bağlamında İslam dışı dinlerin öğretilmesi değerlendirilecektir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi içerisinde diğer dinlerin öğretilmesi konusunda yapılan bilimsel çalışmaların son derece sınırlı olduğunu belirtmek gerekir.¹⁶ Türkiye’de diğer dinlerin öğretilmesini amaçlayan dinler tarihi dersi oldukça eski sayılabilecek bir geçmişe sahip olmasına rağmen bu dersin etkin bir şekilde özel öğretim metotları ile sunulduğunu söylemek oldukça zordur.¹⁷ Ayrıca küreselleşmeyle birlikte, iletişim imkânlarının gittikçe arttığı günümüzde farklı kültür ve dine sahip olan insanlar hakkında bilgi sahibi olmak veya onlarla ilişkiler kurmak daha çok ihtiyaç haline gelmiştir. Kur’an’da başta Yahudilik ve Hıristiyanlık olmak üzere diğer dinlerden, peygamberlerden vb. konulardan bahsedilmektedir.

İyi din eğitimi görmüş bir kişinin nitelikleri arasında, yalnız kendisinin inandığı din hakkında değil, diğer dinler hakkında da bilgi sahibi olması, bilimsel

¹⁴ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, MEB, İstanbul, 2005, s. 11, 13, 15.

¹⁵ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, s. 16-17.

¹⁶ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde diğer dinlerin ve özellikle de Hıristiyanlık öğretilmesi için bkz. Kaymakcan, Recep, “Christianity in Turkish Religious Education”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 10, No. 3, 1999, ss. 279-293 ve Kaymakcan, Recep, “The Perception of Christianity in Turkish Religious Education”, ed. M. Tamcle, *Koexistenz und Konfrontation*, Hamburg, Lit Verlag, ss. 75-90.

¹⁷ İmam Hatip liselerinde Dinler Tarihi öğretilmesi konusunda bkz., Mehmet Aydın, “Dinler Tarihi Dersleri”, *Din Öğretilmesi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, ss. 271-274; Küçük, Abdurrahman, “Dinler Tarihi Dersinin Okutulmasında Karşılaşılan Zorluklar ve Bunların Giderilmesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Din Öğretilmesi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, ss. 275-283; Kaymakcan, Recep, “İmam Hatip Liselerinde Dinler Tarihi Öğretilmesi”, *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim Öğretim*, Dem Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 333-351.

değerlendirmelerde bulunabilmesi gelmektedir. Bu açılardan bakıldığında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin ve hem mesleğe hem de yüksek öğrenime hazırlayan İHL Dinler Tarihi dersinin öğrencilerin dinî konulara daha geniş perspektiften bakabilen, hoşgörülü, diğerlerini anlayabilen bir ufuk kazanmasına önemli katkılar sağlayacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer dinler hakkında fikir ve bilgi sahibi olmak, kişinin kendi dinine ve dindarlığına nasıl katkı sağlayacağı üzerinde durulması gereken bir konudur.

Ancak burada açıkça belirtmemiz gerekir ki, diğer dinlerin nasıl öğretim konusu yapılacağı hususu dersin mevcudiyeti kadar önemlidir. Bu bağlamda din ve diğer dinlerin öğretiminde pek çok yaklaşım söz konusudur. Bunlardan şu üç temel yaklaşım öne çıkmaktadır. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz:¹⁸

i. Savunmacı veya taraflı din öğretimi yaklaşımı (Dini öğrenme): Bu yaklaşıma *teolojik, confessional, mezhebi/dinî* vb. isimler de verilmektedir. Bu metot, din eğitimi programı içerisinde tek bir dine yer veren ve öğretilen dinin benimsenmesini hedefleyen geleneksel bir din öğretimi yaklaşımıdır. Öğretmenlerin de öğretilen dine inanan kişiler olması beklenmektedir. İnanılan bir dinin doğruları ve bakış açısı esas alınarak diğer dinlerin inançları öğretim konusu yapılmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımda diğer dinlerin öğretimi, bir anlamda, doğrudan çoğunluğun inandığı dinin, diğerlerine göre daha tutarlı olduğu tezine hizmet etmektedir. Dünyada uzun yıllar boyunca okullarda din eğitiminde bu yaklaşım etkili olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Ancak bu yaklaşım çoğulculuk düşüncesinin toplumda yaygınlaşması ile birlikte sorgulanmaya başlanmıştır.

ii. Objektif din öğretimi yaklaşımı (Din hakkında öğrenme): Günümüz çoğulcu toplumunda geleneksel dini öğrenme yaklaşımının yetersizliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Din dersi içerisinde farklı dinlere yer verilebilir. Dinler *dıştan bakış* açısına göre öğretilmeye çalışılır. Bu çeşit din eğitimi, *karşılaştırmalı din eğitimi* olarak da adlandırılmaktadır. Bilimsel, nesnel, tarihî ve eleştirel özelliklerinden dolayı *din hakkında öğrenme* olarak adlandırılan bu yaklaşım

¹⁸ Bkz. Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s.8-13; 134-139, 1. baskı, Pegem yay. Ankara 2001; Hull, John M. “Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, s. 43-51, 2. Baskı. MEB, Ankara. 2004; Kaymakcan, Recep, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık”, s. 195-197; Kaymakcan, Recep, “İmam Hatip Liselerinde Dinler Tarihi Öğretimi”, *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim Öğretim*, Dem Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 335-336.

herhangi bir dine üstünlük sağlamayı hedeflemez. Bu, dinlerin inanç, ibadet, ahlak vb. yönlerinin hiçbir değerlendirmeye tabi tutulmaksızın öğretildiği deskriptif bir yaklaşımdır. Objektif olarak dinlerin içeriklerine güdülenme eğilimi taşıması bu yaklaşımın eğitimsel yönden zayıf yönünü oluşturmaktadır. Bu ise öğrencilerin derse olan ilgilerini azaltmaktadır. Bu tür din eğitimi yaklaşımı dinî hoşgörüyü olumlu katkı sağlamasına rağmen öğrencilerin dünyasını ve ilgilerini göz önünde bulundurmadığından, onların ahlakî ve manevî değerlerine katkısı son derece sınırlıdır.¹⁹ Özellikle üniversitelerde akademik seviyede dinlerin öğretiminde kullanılan bir yaklaşımdır.

iii. Savunmacı olmayan din öğretimi yaklaşımları (Dinden öğrenme) :

Yukarıda belirtilen iki yaklaşımdan da farklı özellikler taşımaktadır. Eğitimsel değeri oldukça fazla olan ve öğrencilerin ihtiyaçlarını merkeze alan bir din öğretimi yaklaşımıdır. Dini öğrenme ile dinden öğrenme arasındaki temel fark, ilkinde öğrenciden, öğretilen dinin inanç ve uygulamalarına katılması istenmesidir. Dinden öğrenmede ise, öğrenci ile dinî içerik arasındaki mesafe korunur. Eğitim programını şekillendirmede belirgin unsur dinî içerik yerine öğrencilerin hayatı ve dünyasıdır. Temel soru şudur: Çocuklar ve gençler ne ölçüde ve hangi yollarla din öğretiminden fayda sağlayacaklardır? Başlıca amacı insancillaştırmak olan dinden öğrenme yaklaşımı öğrencilerin ahlakî ve manevî gelişimine önemli katkılar sağlayacaktır. Dini öğrenme ve din hakkında öğrenme yaklaşımlarında din ya çocukların çağrılıp benimsetilecek bir inanç objesi ya da eleştirel çalışmaya uygun bir konu olarak öğretilmektedir. Dinden öğrenme yaklaşımında ise din öğrencilere ve öğretmenlere odaklanır ve onlar için öğretilir. Dinin kendisi insancillaştırma sürecine yardımcı olur. Bu yaklaşımda ana hedef öğrencilerin eğitime katkıda bulunmaktır. Bu sebeple bu yaklaşım *eğitimsel din eğitimi* olarak da adlandırılmaktadır.

Okullardaki ders kitapları sıradan kitaplar değillerdir. Onlar, okul sıralarındaki gençlerin bir konuda düşüncelerinin oluşmasında etkisi yavaş da olsa derin etkiler bırakan metinlerdir. Edebî veya bilimsel yapıtlarla karşılaştırıldığında sınırları aşamayan ya da çok kısıtlı olarak aşan bir özelliğe sahip oldukları görülür. Okul kitapları, bir toplum ve devlete ait dünya tasavvurunun ortaya konduğu, ortaklaşa tabanı oluşturan uzlaşma yaratmaya önemli katkılar sağlayan kitaplardır. Özellikle

¹⁹ “Dini sırf bir bilgi olarak öğretmek, antidogmatik biçimde öğretmek “soğuk” bir öğretim olarak nitelendirmektir. Böyle bir öğretimde din, insanlık tarihi içinde herhangi bir olay şeklinde hafife alınabilmektedir.” Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 78.

sosyal içerikli okul kitapları kimliğin oluşumunda ötekini sunuşu ve değerlendirilmesiyle ön plandadır.

DKAB ders kitapları, öğrencilerin bu dersin öğretim programlarında yer alan öğrenim alanları ve bu alanlara ait konu başlıkları işlendiği için en temel metinlerdir. Belki de birçok öğrencinin hayatı boyunca karşılaşacağı en önemli dinî kaynak bu kitaplardır. Bu çerçevede, içeriğinde Türkiye için dinî yönden “öteki” olarak tanımlanan Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm vb. dinlere yer veren Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin ayrı bir yeri ve önemi olduğu bilinmelidir. Bu bağlamda ders kitaplarını söylem, içerik vb. açılardan tahlil etmek, bizim öğretim anlayışımız hakkında fikir sahibi olmamıza da katkı sağlayacaktır.

İlköğretim DKAB dersi öğretim programında “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesiyle din ve din anlayışı, din anlayışındaki farklılıkların zenginlik olarak değerlendirilmesi, Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programında fikhî ve itikadî mezheplerin yanında Aleviliğin öğretime konu edilmesi bir din içerisindeki çoğulculuk anlayışı ile bağlantılı iken İslam dışı diğer dinlerin öğretimi ise genel anlamda din eğitiminde çoğulcu yaklaşımlarla ilgilidir. Yeni programlar pedagojik esneklik, eğitim sürecine ilişkin detaylı açıklama, öğrenen merkezlik, sürece önem verme gibi pek çok açıdan eski programlara göre ileriye dönük önemli bir adımdır.

Yeni programlarda temel alınan yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı da çoğulcu bir din eğitimi yaklaşımlarına pedagojik olarak daha fazla imkân sağlamaktadır.

Yeni DKAB programlarının din algısıyla ilgili temel argümanlarından biri mezheplerin tamamen insanî oluşumlar olduğu ve hiçbir mezhebin dinle özdeşleştirilemeyeceği vurgusudur. İslam’la ilgili bilgilerde Kur’an merkezli, mezhepler üstü bir yaklaşımın benimsendiği, kök değerlerin öne çıkarıldığı ifade edilerek toplumdaki farklı dinî anlayışların dinin özü ile ilgili olmayıp sosyal olgu olduğu belirtilmektedir.²⁰ Teolojik ve mantıksal yönlerden bu tarz bir din ve İslam algısı tartışılabilir. Ancak ülkemizde insanımızın büyük çoğunluğu geleneksel olarak benimsediği bir mezhebe göre din anlayışını ve pratiklerini uygulamaktadır. Bu diğer din mensupları için de geçerlidir. Programda anlatıldığı gibi bir din anlayışı pratikte bulunmamaktadır. Hiçbir mezhebin dinle birebir özdeşleştirilemeyeceği tezi

²⁰ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, s. 5. Bu ifadeler İlköğretim programında yumuşatılarak ifade edilmektedir. *İlköğretim DKAB Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, s. 2, 9, MEB, Ankara, 2007.

doğru olsa da tamamen insanî oluşunlar olduğu fikri sorgulanabilir bir iddiadır. Sonuçta Kur'an merkezli yaklaşımda da insan bir dinî konuyu ele alırken bir anlamda yorumda bulunmaktadır. Her dinî yorumu da tamamen insanî oluşun olarak adlandırırđsak dindeki kutsal olan nasıl izah edilecektir? Dinî olan ve olmayan dűřünceler arasında nasıl bir fark olacaktır? Dolayısıyla mezhepleri tamamen insanî oluşunlar olarak adlandırmanın *aşırı bir yorum* olduğu sűylenebilir.

Öğrenciler ailesinde ve toplumumuzda var olan diğer dinî kaynaklardan beslenmekte ve Ortaöğretim seviyesine geldiklerinde İslam ve diğer dinlerle ilgili ön kabullere sahip olmaktadır. Onlar farklı dinî yorumları besleyen kültürel çevrelerden gelmekte ve bu kültürleri okula taşıyarak okulun bunlara saygılı olmasını istemektedirler. Bu anlamda mezhepleri dışlayarak okulda İslam dininin öğretim konusu yapılması mümkün değildir. Çünkü din sosyal bir çevrede öğrenilmektedir. Öğrenciler dini de büyük ölçüde farkında olunsun veya olunmasın bir mezhebe bağlı olarak öğrenmektedirler.

Günümüz dünyasında bir ülkede din dersinin niteliğini belirlemede çoğunluğun dini dışında diğer dinlere din derslerinde yer verilip verilmemesi temel belirleyicilerden biri kabul edilmektedir. Din eğitiminde çoğulculuk, devlet okullarında din derslerinde birden fazla dinin öğretilmesini öngörmektedir. Bu açıdan bakıldığında 1982'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin İlk ve Ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulmaya başlamasından itibaren hazırlanan DKAB öğretim programlarında diğer dinlere yer verilmiştir. Derslerin ismi ve amacı da İslam dışı dinlerin program içerisinde öğretim konusu yapılmalarını gerekli kılmaktadır. Farklı dinlere bu dersler içerisinde yer verilmesi, dersin anayasal amacına da uygundur.

Din eğitiminde diğer dinlerin öğretimi, yukarıda genel anlamda verilen açıklamalarda da görüleceği üzere her ülkede ve inanç çevresinde akademik düzeyde hem teolojik ve hem de pedagojik olarak tartışılmaktadır.²¹ Ancak ülkemizde din eğitiminde diğer dinlerin öğretimi konusunda pedagojik eksenli akademik iyileşme ve gelişmeye paralel düzeyde ve disiplinlerarası bir zenginlik katacak

²¹ Bkz. Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s.8-13; 134-139, 1. baskı, Pegem yay. Ankara 2001.; Hull, John M. "Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler", *Din öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, s. 43-51, 2. Baskı. MEB, Ankara. 2004.

teolojik/kelamî katkıların yeterince olmadığı bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

1. ORTAÖĞRETİM DKAB DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA DİĞER DİNLERİN ÖĞRETİMİ

Programın kuramsal temellerini İnsana Saygı, Düşünceye Saygı, Hürriyete Saygı, Ahlakî Olana Saygı ve Kültürel Mirasa Saygı kavramları oluşturmaktadır. Burada saygı kelimesi düşünmek, tanımak, anlamak, sorgulamak ve değerlendirmek anlamında kullanılmaktadır. Saygı duymak düşünmeyi, tanımayı, sorgulamayı ve bir değerlendirmeye gitmeyi gerektirmektedir.²² Bu kavramları bir bütün halinde düşündüğümüzde diğer dinlerin öğretimine saygı çerçevesinde yer verilmesi gerektiğini çıkarabiliriz.

Programlarda din öğretiminin gerekliliği konusu altı temelde ele alınmakta ve açıklanmaktadır. Bu altı temel; Antropolojik-İnsani Temel, Toplumsal Temel, Kültürel Temel, Evrensel Temel, Felsefi Temel, Hukuki Temel'dir.²³ Diğer dinlerin öğretimi de bu altı temel bağlamında daha çok Toplumsal Temel ve Evrensel Temel'de değerlendirilmektedir.

Diğer dinlerin öğretimi "Toplumsal Temel" açısından "Amaç, davranışlarımızla sorumlu olduğumuz veya davranışlarını tanımak durumunda olduğumuz toplumsal çevreye, İslam ahlaki yolu ile yaklaşabilmektir. Hangi görevde veya sosyal faaliyette bulunursak bulunalım, arkadaşlık, komşuluk ilişkilerinde davranışlarımıza yön veren inanışlarımızı hesaba katmak durumundayız. Türk vatandaşı olarak herkes, Türkiye'de yaşanan dinler hakkında bilgi sahibi olmak ve onların müntesiplerine kendi dininin ahlak ilkeleri çerçevesinden, rastgele değil, ilkeli davranmak durumundadır."²⁴ şeklinde temellendirilmektedir.

Diğer dinlerin öğretiminin gerekliliği konusunda "Evrensel Temel" başlığı altında "Dünyadaki hızlı değişiklikler ülkemizde yaşanan dinler hakkında da temel bilgilerin öğrenilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu, diğer toplumları anlayabilmek, onlarla anlaşabilmek, iyi ilişkiler kurabilmek, bu ilişkileri geliştirebilmek için, onların inançlarını, davranışlarını, kültürlerindeki farklılığın sebeplerini ve davranışlarına yön veren değerlerini yakından tanımayı gerektirir. Çünkü diğer

²² Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı, s. 6-8; Selçuk, Mualla, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", s. 15, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, MEB, İstanbul, 2000.

²³ Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı, s. 9-11.

²⁴ a.g.p., s. 10.

toplumların dinî ve ahlakî yaşayışları hakkında bilgi sahibi olmak, onlarla kolay ilişki kurmayı sağlar."²⁵ denilmektedir.

1.1. Programın Vizyonu

Programın vizyonunda diğer dinlerin öğretilimiyle ilgili olarak "*- İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplum üzerinde etkili olan, dini doğru anlayan ve yorumlayan; İslâm dininin kültür, dil, sanat, örf ve âdetler üzerindeki etkisini dikkate alarak İslâm dinini ve bundan kaynaklanan ahlâk anlayışı ile örf ve âdetleri tanıyan; kendi dininden ve başka dinlerden olanlara karşı anlayışlı davranışlarda bulunan, diğer dinleri tanıyan; Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını yetiştirmektir.*" denilmektedir.

1.2. Programın Temel Yaklaşımı

Programın temel yaklaşımı eğitimsel yaklaşım olarak yapılandırmacı yaklaşım, çoklu zekâ, öğrenci merkezli öğrenme gibi yaklaşımların dikkate alındığı ifade edilmektedir.²⁶ Programın din öğretilimi ve diğer dinlerin öğretilimiyle ilgili olarak *dinbilimsel* yaklaşımın kabul edildiği ve bu bağlamda "*Gerek İslam gerekse diğer dinler hakkında bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgi ön planda tutulmuş, batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuştur. ... Hatta diğer dinlere de yer verilerek dinlerarası açılımlı bir ders niteliği kazandırılmıştır.*"²⁷ denilmektedir.

Bu çerçevede programın hazırlanmasında "*Öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak ve başka dinlerden olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi, ... hedef alınmıştır.*"²⁸ denilmektedir.

1.3. Genel Amaçlar

Programda sayılan otuz sekiz genel amaçtan, diğer dinlerin öğretilimiyle ilgili olarak iki amaç sayılmıştır.²⁹ Bunlar:

1. *İnancını akılla bütünleştirir. Kendi dinini, örf ve âdetlerini olduğu kadar diğer insanların dinlerini, örf ve âdetlerini de sayęı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirir.*

2. *Diğer dinleri temel özellikleriyle tanır.*

2. ESKİ PROGRAMLA YENİ PROGRAMIN KARŞILAŞTIRILMASI

²⁵ a.g.p., s. 10.

²⁶ a.g.p., s. 12.

²⁷ a.g.p., s. 12-13.

²⁸ a.g.p., s. 13.

²⁹ a.g.p., s. 14-15.

1. Eski DKAB Dersi Ortaöğretim Programında diğer dinlerin öğretiminde geleneksel savunmacı (*confessional*) bir din eğitimi yaklaşımı hâkimdir. Bunu ders kitaplarında ilk başta dinlerin tasnifi konusunda görmek mümkündür. Öteki dinlere karşı geleneksel İslamî bakış açısından hareketle dinler ilahî olan ve olmayan olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. İlahî olan dinler kategorisine Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dahil edilmektedir. İlahî dinler de kendi içerisinde aslı bozulan ve bozulmayan ilahî dinler olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Yahudilik ve Hıristiyanlık aslı bozulan dinler olarak zikredilirken İslamiyet aslı bozulmayan tek ilahî din olarak zikredilmektedir. Diğer dinler hakkında herhangi bir anlatıma girmeden dinler tasnifinde tanımlayıcı ve sınıflandırıcı bir yaklaşımla İslamiyet'in diğer dinler üzerindeki üstünlüğü ifade edilmekte ve diğer dinler sonuçta saptırılmış veya gerçek olmayan din sınıfı içerisinde değerlendirilmiş olmaktadır.

2. Yeni programda eski programlardaki batıl olan ve olmayan dinler, ilahî dinler, ilahî olmayan dinler şeklindeki dinleri derecelendiren ve İslamiyet'in/Müslümanların diğer dinlere bakışını içeren geleneksel İslam anlayışının terk edildiği görülmektedir. Onun yerine daha tanımlayıcı olan ve günümüzde Uluslararası Dinler Tarihi veya Karşılaştırmalı Dinler Tarihi disiplini kabul gören bir sınıflandırmanın benimsendiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile genel olarak *din hakkında öğrenme* yaklaşımının öncelendiği görülmektedir. Eski programda ilahî dinler olarak adlandırılan İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık yeni programda vahye dayanan *İbrahimî dinler*³⁰ olarak adlandırılmış sadece bir yerde *semavî dinler*³¹ olarak bahsedilmiştir.

3. Eski programda dinlerin sunumunda bu dini kendi kavramlarıyla anlamak yerine Hıristiyanlık'taki kutsal kitap, peygamberlik vb. kavramlar İslamiyet'in din anlayışına göre öğretilmeye çalışılmaktadır. Örneğin kutsal kitap anlayışıyla Kur'an, İncil mukayesesinde İslam'ın kriterleri olan Allah-Cebrail-Elçi iletişimi aranır. Bu kriterlere uyan İslam dışında hiçbir dinin kutsal kitabı yoktur. Buradan diğer dinlerin bozulduğu sonucu çıkmaktadır. Oysa diğer dinlerin kendilerine göre farklı kriterleri bulunmaktadır. Özellikle Hıristiyanlık ve Yahudiliğin sunumunda İslamiyet'in geleneksel Milel-Nihal kitaplarında çerçevesi çizilen Ehl-i Kitap anlayışı belirleyici olmaktadır.

³⁰ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 72, 80.

³¹ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 23.

4. Eski programda DKAB ders kitaplarında diğer dinlere verilen sınırlı yerde İslam ile bu dinler arasındaki polemiksel konulara ağırlık verilmektedir. Örneğin, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasında teolojik yönden tartışılan Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, İncil'in mahiyeti gibi konular ele alınmaktadır.

5. Yeni programda dinlerle ilgili kısa bilgiler verildikten sonra dinlerde ortak olan konulara özellikle de ahlakî meselelere değinilmesi diğer dinleri anlamaya ve dinlerin özde birçok açıdan benzer özelliklere sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Eski programlarda ve özellikle de ders kitaplarında Hıristiyanlık ve Yahudilikle İslam arasındaki benzer yönlerden öte farklı ve bu dinler arasında sorunlu olan boyutların öncelendiği düşünülecek olursa yeni programdaki bu değişim daha iyi gözlenebilecektir.

6. Yeni programda inanmanın farklı biçimleri başlığı altında Ateizm, Gnostisizm gibi konulara yer verilmesi yeni bir durumdur. Muhtemelen günümüz dünyasında sayıları artan ve medya organlarında yer alan farklı inanma biçimleri konusunda öğrencilere tanımlayıcı bilgilerin verilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu konu başlığının 9. sınıf için erken olduğu 12. sınıfa alınmasının uygun olacağı düşünülebilir.

7. Eski programda diğer dinlerin öğretiminde bu dinlerin yaşayan şekillerinden daha ziyade tarihsel formlarının ön plana çıktığı görülmektedir.³² Günümüzde bir dine inanan kimsenin inançlarının fert, aile ve kültürel hayatı üzerindeki etkisine ve yaşanış şekline yer verilmediği anlaşılmaktadır. Dinler, monolitik olarak sunulmakta ve bir din içerisindeki çoğulculuğa yer verilmemektedir. Özetle büyük ölçüde *dini öğrenme* yaklaşımının etkili olduğu söylenebilir.

8. Eski programlarda diğer dinlere göre tarihsel, teolojik ve pratik nedenlerden dolayı Yahudilik ve Hıristiyanlık öğretimine daha fazla yer verilmekteydi ve bunlar diğer dinler arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiplerdi. Yeni programda bu iki İbrahimi dine bir ayrıcalık tanınmadığı görülmektedir.

9. Yeni programda "İbadet" öğrenme alanında dinlerde ibadet ve ibadet yerleri konusuna yer verilip, "Ahlak ve Değerler" öğrenme alanında niçin diğer dinlere yer verilmediğinin veya niçin doğrudan "Din, Kültür ve Medeniyet" öğrenme alanında dinlere değinildiğinin mantığını anlamak oldukça zordur. Diğer

³² "İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı", *MEB Tebliğler Dergisi*, 2356, Ankara, 1992.

bir ifade ile hangi mantıksal ve pedagojik gerekçe ile diğer dinlerin öğretiminin programa yerleştirildiği programda açıkça belirtilmemektedir. Adeta “Programın içeriğinden siz anlayın” denilmektedir. İlköğretim programında diğer dinlerin öğretimi konusu sadece Din ve Kültür öğrenme alanında “Dinler ve Evrensel Öğütleri” ünitesinde yer almaktadır ve bu üniteye bütün dinlere yer verilmektedir. Bu üniteye diğer dinler kısaca tanıtıldıktan sonra dinlerdeki ortak ahlakî öğütlere yer verilmektedir. İlköğretimde bir üniteyle anlatılan dinlerin evrensel öğütleri Ortaöğretimde sadece “Ahlak Özellikleri” alt başlığıyla verilmektedir.

Yeni programda diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Yeni programları yapanların, diğer dinleri objektif olarak öğretmeyi öngören *din hakkında öğrenme* modelini *dini öğrenme* modeline tercih ettikleri görülmektedir.

3. YENİ PROGRAMDA DİĞER DİNLERİN ÖĞRETİMİ

Yeni Ortaöğretim DKAB programında diğer dinlere yer verilen öğrenme alanlarını ve bunlara nasıl bir bağlamda yer verildiğini açıklamaya çalışalım.

Program yedi öğrenme alanından oluşmaktadır:

1. İnanç,
2. İbadet
3. Hz. Muhammed,
4. Vahiy ve Akıl,
5. Ahlak ve Değerler,
6. Din ve Laiklik,
7. Din, Kültür ve Medeniyet.

1. “İnanç” öğrenme alanının 9. sınıfını kapsayan ilk konusu “İnsan ve Din” ünitesidir. Bu başlık altında insanın evrendeki konumu ile din-insan ilişkisi, Allah-insan ilişkisi ve Allah inancı oldukça geniş bir şekilde yer almaktadır. Ancak dinin tarihsel gelişimine yer verilmeden doğrudan inanma biçimleri konusuna yer verilmiştir. İnanmanın çeşitli biçimleri konusu içerisinde Monoteizm, Politeizm, Gnostisizm, Agnostisizm ve Ateizm’den inanma şekilleri olarak bahsedilmektedir. Bu konu giriş mahiyetinde Kelam, Dinler Tarihi ve Din Felsefesi disiplinlerinin temel kavramlarıyla ele alınmaktadır.³³ Ancak bu konuyu diğer din ve inançlara yer vermek olarak da anlamak mümkündür.

³³ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, s. 18.

2. “İbadet” öğrenme alanının 12. sınıftaki “Dinlerde İbadetler” ünitesi bütünüyle “dinlerde ibadetler” konusuna ayrılmıştır. Bu ünite de ibadetler ve diğ er dinlerdeki şek illeri ve ibadet mekânları iş lenmektedir. Bu yolla öğrenc i “İslam’daki ve diğ er dinlerdeki ibadet şek illerini tanı r ve ibadet mekânlarına kutsal gün lere ve bayramlara saygı duyar. Çevresindeki diğ er dinleri öğrenmeye yönelik etkinliklerde bulunur.” denilmektedir. Ünite de üç ana baş lık bulunmaktadır. Bu baş lıklar şöyledir: Dinlerde İbadetler, Dinlerde İbadet Yerleri, Dinlerde Önemli Günler ve Geceler. Bu ünite de Dinler Tarihi disiplininin temel kavramları kullanılmış tır. Ünite de diğ er dinlerin ibadetlerine ve ibadethanelerine saygılı davranma becerilerini geliştirecek etkinliklerle desteklenmesi istenmektedir.³⁴

3. Diğ er dinler bağ lamında yer verilen son öğrenme alanı “Din, Kültür ve Medeniyet”tir. Bu öğrenme alanında diğ er dinlerle ilgili olarak 12. sınıfta “Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri” ünitesinde yer verilmektedir. Bu üniteyle dinlerdeki ortak özellikleri tanı tma ve farklı inançlara saygı duyma, küreselleş en dünyada dinler arası ilişkileri öğretme amaçlanmaktadır. Öğrenme alanı açıklamasında öğrenc i “Bu üniteyle genel olarak günümüzdeki önemli dinleri ve buldukları ülkeleri haritadan gösterir. Semavi dinlerin tarihî geliş im süreçlerini sıralar; Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sihizm, Taoizm, Konfüçyanizm ve Şintoizm’in genel özelliklerini açıklar. İlahî dinlerin inanç ve ahlak konusundaki ortak yanlarını ve evrensel ahlak ilkelerini fark eder, farklı inanç sahiplerine saygı duyar. Dinlerin çevrenin korunmasına gösterdiği önemi fark eder ve örneklendirir. Küreselleş en dünyada dinlerarası ilişkilerin önemini fark eder”³⁵ denilmektedir. Bu ünite de Tarih, Dinler Tarihi ve Medeniyet Tarihi disiplinlerinin temel kavramları kullanılmış tır.

Yeni programda yedi öğrenme alanı, yirmi sekiz ünite bulunmaktadır. Ortaöğretim dört yıl olduğu düşünülecek olursa dört yılda İslam dışı dinlere iki ünite bütünüyle, bir ünite de bir alt baş lık ayrılmıştır. Bu durumda diğ er dinlere %10 oranında yer verildiğini göstermektedir. Bu oranın yeterli olduğunu söylemek oldukça zordur. Özellikle üyesi olmaya çalış tığımız AB ülkeleri halklarının büyük çoğunluğunun Hıristiyanlık dinine bağ lı olduğu düşünülecek olursa en azından Hıristiyanlık din ve kültürüne programda daha geniş yer verilmesi gerektiği düşünülebilir.

³⁴ a.g.p., s. 19.

³⁵ a.g.p., s. 22-23.

Küreselleşmeden, medeniyetler arası ittifaktan, dinler arası diyalogdan, farklı din mensubu insanların artan ilişkilerinden, dünya çapında uzlaşma kültürünün oluşumu ihtiyacından ve ülkemiz için Avrupa Birliği sürecinden bahsedilirken, farklı dinden olan insanları ve onların dinlerini öğrencilere her zamankinden daha fazla tanıtmamız gerekmektedir. Dinlerarası diyalog ve medeniyetler ittifakı gibi süreçler de dünyanın bu yönde gittiğini göstermektedir. Buna rağmen Program, küreselleşen dünyada dinler arası ilişkileri bir üniteye bir alt başlık olarak işlemektedir.

3.1. Dokuzuncu Sınıf İnanç Öğrenme Alanı Kazanımları, Ünite Açılımı ve Ders Kitabıyla Karşılaştırılması

3.1.1. Dokuzuncu Sınıf İnanç Öğrenme Alanı Kazanımları

8. *Monoteizm, Politeizm, Gnostisizm, Agnostisizm ve Ateizm gibi inanç biçimlerini*

tanır.

9. *Vahye dayanmayan inanç türlerinin sosyal hayattaki tezahürlerini fark eder.*³⁶

Öğrencilerin belirtilen inanç biçimlerini tanıması açısından, kazanımların önemli olduğu söylenebilir. Temele alınan eğitimsel ve dinbilimsel yaklaşıma uygundur. Araştırma, değişkenlik, benzerlik becerilerini geliştirebilir. İfadeler yeterince açıktır. Verilecek değer olarak bilimsellik ve sorumluluk belirtilmiştir. Açıklamalar kısmında “Reenkarnasyon” ve “Satanizm” gibi batıl inanç biçimlerinin toplumdaki olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi istenmektedir. Programda konuyla ilgili herhangi bir etkinlik önerilmemiştir.

3.1.2. Ünite Açılımı: İnsan Ve Din

4. İnanmanın Çeşitli Biçimleri

4.1. Tek Tanrıcılık (Monoteizm)

4.2. Çok Tanrıcılık (Politeizm)

4.3. Gizemcilik (Gnostisizm)

4.4. Bilinemezlik (Agnostisizm)

4.5. Tanrı Tanımazlık (Ateizm)

3.1.3. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dokuzuncu Sınıf Ders Kitabı

³⁶ a.g.p., s. 45. Kazanımların rakamları programdaki sıralarıyla verilmiştir.

Dokuzuncu sınıf “İnanç” öğrenme alanı “İnsan ve Din” ünitesinde “İnanmanın Çeşitli Biçimleri” alt başlığında “İnanma, insanoğlunun doğuştan sahip olduğu ve farklı şekillerde ifade ettiği bir duygudur. Bu duyguyu ifade etmedeki farklılıklar, değişik inanma biçimlerini doğurmuştur. İnsan, kimi zaman iç dünyasında yankılanan fitratın sesine kulak vermiş, kimi zaman da değişik akımların etkisinde kalarak yanlış inanma biçimlerine sürüklenmiştir.”³⁷ denilmektedir. “Tarihin akışı içerisinde değişik sosyal ve kültürel şartların etkisiyle farklı inanç biçimleri ortaya çıkmıştır” denilerek Monoteizm, Politeizm, Gnostisizm, Agnostisizm ve Ateizm hakkında bilgi verilmektedir.³⁸

Tek Tanrıcılık (Monoteizm), tevhit inancı olarak açıklanarak İhlâs suresinin mealiyle desteklenmektedir. Tek tanrıcılığın anlatımına İslam’ın tevhit inancı hâkimdir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ın tevhit inancını içeren ve vahye dayalı dinler olduğu vurgulanmaktadır.³⁹

Çok Tanrıcılık (Politeizm), “Çok Tanrıcılık, birçok tanrının varlığına inanmaktır.” denilerek İslam öncesi Mekke toplumunun birçok tanrının varlığına inandıklarına vurgu yapıp onların *müşrik* olarak isimlendirildikleri ifade edilmektedir. Çok tanrıcılık inancının daha çok ilkel toplumlarda ortaya çıktığı ve farklı şekillerde varlığını devam ettirdiği söylenmektedir. Eski Yunan, Mısır, Roma ve İslam öncesi Arap Yarımadası’nda çok tanrıcılığın yaygın olduğu ifade edilerek Mekke müşrikleri hakkında inen ayetlerle İslam’ın müşriklere karşı tutumu açıklanmaktadır.⁴⁰

Gnostisizm (Gizemcilik), Hıristiyanlığın Yunan felsefesi ve Doğu dinlerinden alınan bazı fikirleri birleştirmek yoluyla ortaya çıkan bir akım olarak açıklanmaktadır. Gizemciliğin bilgi kaynağının *keşif* ve *ilham* olduğu belirtilerek, bazı farklılıklarla birçok din ve kültürde var olduğu söylenmektedir. Müslüman kültüründe de gizemcilik akımının var olduğu söylenerek bu akımın her olay ve her varlığın zahiri ve bâtinî boyutu bulunduğu, gerçeğin bâtinî boyutta gizli olduğu ve buna da ancak keşif ve ilham yoluyla ulaşılacağını kabul ettikleri söylenmektedir. Açıkça ifade edilmese de örtük bir şekilde tasavvufî düşünce ve Bâtinîlik tasvir edilmektedir. Ancak yine de probleme İslamî yaklaşım ortaya konarak *mistik*

³⁷ Yıldırım, Dr. Ramazan ve diğerleri, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9*, s. 13, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 2008.

³⁸ a.g.e., s. 13.

³⁹ a.g.e., s. 13.

⁴⁰ a.g.e., s. 14.

*bilginin vahiy ve akıl yoluyla elde edilen bilgiden üstün tutulamayacağı vurgulanmaktadır.*⁴¹

Agnostisizm (Bilinemezlik), varlığı insan aklını aşan bir konu olan Tanrı'nın bilinemez olduğunu ileri süren bir akım olarak açıklanmaktadır. Bu akımın dinlerin Tanrı'dan gelmediğini savunduğu, bu sebeple de Tanrı inancı konusunda tarafsız kaldıkları belirtilmektedir. İslam düşüncesinde Agnostisizm için "Bilmiyorum" anlamına gelen "Lâedriye" kavramının kullanıldığı belirtilerek "İslam inancına göre bir kişinin iman etmesi, o kişinin iman edeceği şey hakkında kesin bir bilgiye sahip olmasına bağlıdır. Kesin bilgi olmadan kalp ile tasdik mümkün olmaz. Dolayısıyla iman ve tasdik, bilinemezlik öğretisiyle beraber bulunamaz. Çünkü iman; şüphe, tereddüt ve kararsızlık kabul etmez."⁴² denilmektedir.

Ateizm (Tanrıtanımsızlık), "Tanrı'nın varlığını reddetmek ve Tanrı yokmuş gibi davranmaktır." denilerek bu inancın bireysel de olsa tarihin her döneminde varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir. Ateizmin Allah'ın varlığının inkârı yanında bütün dinlere ve tanrı tasavvurlarına da karşı olduğu vurgulanmaktadır.⁴³

Yine bu bölümde, programın açıklamalar kısmında istenen *Reenkarnasyon* ve *Satanizm* konusuna değinilerek vahye dayalı olmayan inanç türlerinin ruhsal bunalım, ahlakî çöküntü, toplumsal değerlerde yozlaşma, millî ve manevî değerlere yabancılaşma gibi olumsuzluklara yol açtığı söylenmektedir.⁴⁴

İnanmanın çeşitli biçimleri bu şekilde açıklandıktan sonra Tanrının varlığı ve birliği konusunda iki kısa okuma parçasıyla konu tamamlanmaktadır. İnanmanın farklı biçimlerine genel olarak İslamî tevhit inancıyla yaklaşılmakta ve konu ayetlerle temellendirilmektedir.

3.2. On İkinci Sınıf İbadet Öğrenme Alanı Kazanımları, Ünite Açılımı ve Ders Kitabıyla Karşılaştırılması

3.2.1. On İkinci Sınıf İbadet Öğrenme Alanı Kazanımları

1. *Dinlerde ibadetlerin var olduğunu fark eder ve örnekler verir.*
2. *Dua kavramını açıklar.*

⁴¹ a.g.e., s. 14-15.

⁴² a.g.e., s. 15.

⁴³ a.g.e., s. 15.

⁴⁴ a.g.e., s. 15-16.

3. *Dinlerde ortak olan ibadetleri fark ederek benzer ve farklı yönleriyle karşılaştırır.*
4. *Dinlerdeki sadaka türlerini açıklar ve örnekler verir.*
5. *Çeşitli dinlerde ibadetlerin yapıldığı mekânlara örnekler verir.*
6. *Çeşitli dinlerde önemli gün ve geceler bulunduğunu fark eder ve örnekler verir.*
7. *Farklı dinlerden olanların ibadet hakkına saygılı olur.*⁴⁵

Kazanımların ifadeleri temele alınan eğitimsel ve dinbilimsel yaklaşıma uygundur. Öncelikle verilecek beceriler olarak ahlaklı ve hoşgörülü olma, araştırma, farklılıklara saygı ve karşılıklı bağımlılık sayılmaktadır. 12. sınıf düzeyine uygundur. Öncelikle verilecek değerler ise hoşgörü, saygı ve bilimselliktir. Etkinlik örneği olarak “Dinler ve İbadetler” ve “Dinlerin Coğrafi Dağılımı” önerilmektedir.

3.2.2. Ünite Açılımı: Dinlerde İbadetler

1. Dinlerde İbadetler
 - 1.1. Dua ve Namaz
 - 1.2. Oruç
 - 1.3. Hac
 - 1.4. Sadaka
 - 1.5. Kurban
2. Dinlerde İbadet Yerleri
3. Dinlerde Önemli Günler ve Geceler

3.2.3. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı

12. sınıf “İbadet” öğrenme alanı “Dinlerde İbadetler” ünitesinde “Dinlerde İbadetler, Dinlerde İbadet Yerleri ve Dinlerde Önemli Günler ve Geceler” başlıklarından oluşmaktadır.

1. “Dinlerde İbadetler” konusu, genel olarak Kur’anî ve İslamî yaklaşımla ele alınmaktadır. Akide-şariat ayrımı yapılarak “Bütün ilahî dinler aynı kaynaktan geldikleri için aynı veya benzer ilkeler esas ele alınmıştır.” denilmektedir. “*Her ümmetin bir peygamberi vardır...*”(Yûnus suresi, 47. ayet) ayetiyle her peygamberin inanç konusunda insanları aynı ilkelere davet ettikleri vurgulanmaktadır. Dinî uygulamalar konusunda ise bazı farklılıkların bulunduğu

⁴⁵ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 67.

“Biz her ümmete uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik...”(Hac suresi, 67. ayet) ayetiyle temellendirilmektedir.⁴⁶

“İbadetlerde bazı farklılıklar olsa da amaç yönünden yakınlık olduğu, bütün ilahî dinlerde oruç, sadaka, hac, kurban gibi benzer ibadetlerin bulunduğu, bu durumun da ilahî dinlerin Allah tarafından gönderildiği gerçeğini ortaya koyduğu” belirtilmektedir. Daha sonra İslam’da dua ve namaz, ibadet öncesi temizlik, oruç, sadaka, hac, kurban ibadetleri ayrıntılı olarak anlatılmakta, diğer dinlerde bu ibadetlerin karşılıkları olan ibadetlere İslamî bakışla karşılaştırmalı olarak yer verilmektedir. Bu ibadetlerle ilgili Kur’an, İncil ve Tevrat’tan ayet örnekleri verilmektedir.⁴⁷

Hinduizm, Budizm, Sihizm, Konfüçyanizm, Şintoizm, Taoizm ve diğer Asya dinlerinde ibadetler daha kısa ve ayrıntıya girilmeden verilmektedir.

2. Bu ünitenin ikinci başlığı olan “Dinlerde İbadet Yerleri” konusu da, İslam ve Kur’an merkeze alınarak yeryüzündeki ilk ibadet yerinin Kâbe olduğu Al-i İmran suresi, 96. ayetiyle temellendirilmektedir. Daha sonra cami, mescit, kilise, havra, sinagog hakkında bilgiler verilmekte ve diğer dinlerin ibadet yerleri hakkında kısa açıklamalar yapılmakta, ayrıca bütün ibadet yerleri görsel malzemelerle desteklenmektedir.⁴⁸

3. “Dinlerde Önemli Günler ve Geceler” konusunda her dinde bazı gün ve gecelerin kutsal kabul edildiği belirtilerek İslam’da kutsal kabul edilen gün ve geceler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Aynı şekilde Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta kutsal kabul edilen gün ve geceler hakkında bilgiler verilmektedir. Diğer dinlerden de sadece Budizm’deki kutsal gün ve geceler hakkında bilgiler sunulmaktadır.

Bu ünitenin 7. kazanımında “Farklı dinlerden olanların ibadet hakkına saygılı olur.” denildiği halde kitapta buna yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Program uygulanırken kazanımların gerçekleştirilmesi, programın eğitimsel yaklaşımı olarak kabul edilen yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı açısından son derece önemlidir. Bu kazanımın gözden kaçırılması önemli bir eksikliklerdir. Programın temellendirilmesinde, vizyonunda, temel yaklaşımında, genel amaçlarında açıkça ifade edilen “Diğer dinlere karşı saygılı ve hoşgörülü olma”nın

⁴⁶ Akgül, Dr. Mehmet ve diğerleri, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*, s. 30, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 2008.

⁴⁷ a.g.e., s. 31-41.

⁴⁸ a.g.e., s. 41-43.

ders kitabında işlenmemesi önemli bir eksiklik. Öğretmenlerin dersin işlenişinde, bu kazanımı dikkate alması ve bu eksikliği gidermesi gerekir.

Ünite bir bütün olarak değerlendirildiğinde İslam ölçüt alınarak diğer dinlerin yeterince öğretildiği anlaşılmaktadır. Ancak diğer dinlere karşı hoşgörölü, saygılı olma anlayışının yeterince işlenmediği görölmektedir.

3.2.4. On İkinci Sınıf Din, Kültür ve Medeniyet Öğrenme Alanı Kazanımları

1. *Günümüzdeki başlıca dinleri tanır ve yaygın olarak buldukları ülkeleri haritada gösterir.*

2. *İbrahimî dinlerin tarihî gelişim sürecindeki genel özelliklerini ve kökensel ilişkilerini fark ederek örneklerle açıklar.*

3. *Hint dinleri olarak nitelenen Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizmin genel özelliklerini tanır.*

4. *Çin ve Japon dinleri olarak nitelenen Taoizm, Konfüçyanizm ve Şintoizmin genel özelliklerini açıklar*

5. *Geleneksel dinleri sıralar.*

6. *İlâhî dinlerin inanç, ibadet ve ahlâk özellikleri bulunduğunu fark eder.*

7. *Dinlerin ortak evrensel ahlâk ilkelerinin neler olduğunu belirler.*

8. *Dinlerdeki tanrı, ahiret, peygamberlik ve kutsal kitap inançlarını karşılaştırır.*

9. *Çevresinde bulunan farklı inançlara sahip insanların düşüncelerine saygı gösterir.*

10. *Toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında inanca saygının önemini kabul eder.*

11. *Dinlerin çevrenin korunmasına gösterdiği önemi fark eder ve örneklendirir.*

12. *Küreselleşen dünyada dinlerarası ilişkilerin önemini fark eder.*

13. *İstismarcı misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olur.⁴⁹*

Kazanımların ifadeleri temele alınan eğitimsel ve dinbilimsel yaklaşıma uygundur. Eleştirel düşünme, farklılıklara saygı, katılım, işbirliği ve takım çalışması becerilerini geliştirebilir. İfadeler yeterince açıktır. 12. sınıf düzeyine uygundur. Açıklamalar bölümünde istismarcı misyonerliğin olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi istenmektedir. Yaşayan dinlerin temel ve ortak özelliklerine vurgu

⁴⁹ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, s. 72.

yapılması önerilmektedir. Öncelikle verilecek değerler olarak hoşgörü ve saygı sayılmaktadır. Örnek etkinlik olarak dinlerin kaynağına göre şema halinde gösterilmesi, dinlerin ortak yönlerini gösteren kavram haritası oluşturmaları ve kutsal kitaplarda barış ve hoşgörü konusunda ayetler bulmaları önerilmektedir.

3.2.5. Ünite Açılımı: Yaşayan Dinler Ve Benzer Özellikleri

1. Yaşayan Dinlere Genel Bir Bakış
 - 1.1. İbrahîmî Dinler: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm
 - 1.2. Hint Dinleri: Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sihizm
 - 1.3. Çin ve Japon Dinleri: Taoizm, Konfüçyanizm, Şintoizm
 - 1.4. Geleneksel Dinler
2. Dinlerin Benzer Özellikleri
 - 2.1. İnanç Özellikleri
 - 2.1.1. Tanrı
 - 2.1.2. Kutsal Kitap
 - 2.1.3. Peygamberlik
 - 2.1.4. Ahiret
 - 2.2. Ahlâk Özellikleri
3. Dinlerde Çevre Bilinci
4. Küreselleşen Dünyada Dinlerarası İlişkiler.

3.2.6. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12. Sınıf Ders Kitabı

12. sınıf “Din, Kültür ve Medeniyet” öğrenme alanı “Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri” ünitesinde “Yaşayan Dinlere Genel Bir Bakış” başlığı altında Kur’an’dan ayet örnekleri verilerek dinin evrensel ve köklü bir kurum olduğu vurgulanmaktadır. Farklı toplum ve milletlerin farklı kültür, örf, adet, gelenek ve görenekleri bulunduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde Kur’an’dan hareketle dinin tek tanrı inancına dayandığı söylenerek insanların farklı din ve inançlar geliştirdikleri ifade edilmektedir.⁵⁰

Programa uygun olarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dini İbrahîmî dinler olarak isimlendirilmekte ve her birinin aynı kökenden geldiği ifade edilerek bu dinlerin vahiy yoluyla geldiği açıklanmaktadır.⁵¹

Hint dinleri başlığı altında Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sihizm dinleri hakkında bilgiler verilmektedir.⁵²

⁵⁰ Akgül, Dr. Mehmet ve diğerleri, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*, s. 97-98.

⁵¹ a.g.e., s. 99-103.

Çin dinleri başlığı altında Taoizm, Konfüçyanizm, Şintoizm dinleri hakkında bilgiler verilmektedir.⁵³

Geleneksel dinler başlığı altında ilkel kabile dinleri hakkında bilgi verilmektedir.⁵⁴

Dinlerin benzer özellikleri başlığı altında dinlerin inanç ve ahlak özellikleri açıklanmaktadır.⁵⁵ İnanç özellikleri alt başlığı altında dinlerin Tanrı, kutsal kitap, peygamberlik, ahiret inançları hakkında karşılaştırmalı olarak bilgiler verilmektedir.

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin inanç konusundaki benzer özelliklerine geniş bir şekilde yer verilmektedir.⁵⁶

Ahlak özellikleri alt başlığında Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dininin ahlakî özellikleri İslam dini temel alınarak karşılaştırmalı olarak verilmektedir. Vahye dayanan üç İbrahimî dinin inanç, ibadet ve ahlak özellikleri tablo halinde bir bütün olarak verilmektedir. Her ne kadar diğer dinler hakkında bilgiler verilse de ağırlığın İbrahimî dinlere verildiği görülmektedir.⁵⁷

Ünitede son yılların popüler konularından olan dinlerde çevre bilinci ve küreselleşen dünyada dinler arası ilişkiler konularına yer verilmektedir. Dinlerde çevre bilinci alt başlığında İslam dini temel alınarak ayet ve hadislerle çevre konusuna duyarlı olmaya vurgu yapılmaktadır.⁵⁸

Küreselleşen dünyada dinler arası ilişkiler alt başlığı altında dinler arası ilişkilere vurgu yapılmakta ve Kur'an ve İncil'den hoşgörü ve diyalogla ilgili ayetler verilmektedir. Bu konuda Papalığın diyalog ve Müslümanlara saygı konusundaki yaklaşımları verilmektedir.⁵⁹

Son olarak misyonerlik ve istismarcı misyonerlik ayrımı yapılarak istismarcı misyonerliğin zararlarına dikkat çekilmektedir.⁶⁰

Bu ünitenin 9. ve 10. kazanımlarında farklı inançlara saygı gösterilmesi istenirken konuların işlenişinde inançlara saygıya yer verilmediği görülmektedir.

⁵² a.g.e., s. 103-106.

⁵³ a.g.e., s. 106-107.

⁵⁴ a.g.e., s. 107-108.

⁵⁵ a.g.e., s. 108-115.

⁵⁶ a.g.e., s. 108-115.

⁵⁷ a.g.e., s. 108-115.

⁵⁸ a.g.e., s. 108-115.

⁵⁹ a.g.e., s. 108-115.

⁶⁰ a.g.e., s. 108-115.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yeni programda, diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Yeni programın diğer dinleri objektif olarak öğretmeyi öngören “*Din hakkında öğrenme*” modelini “*Dini öğrenme*” modeline tercih ettiği görülmektedir. *Din hakkında öğrenme* tarzı eğitimsel değeri yönüden tartışılabilir. Onun yerine “*Dinden öğrenme*” olarak ifade edilebilecek, din ile ilgili kutsalların birey, aile ve sosyal hayatlarındaki yansıma ve yorumlarını da içeren bir yaklaşımın, pedagojik olarak öğrencilerin ilgisini daha çok çekeceği bir gerçektir. Ayrıca diğer dinlere ayrılan süre yeterli değildir. Özellikle Türkiye’nin AB perspektifi dikkate alınarak Hıristiyanlığa ve ülkemizde yaşanan şekline daha fazla yer verilmesi isabetli olacaktır.

Burada dikkat çekmemiz gereken bir husus da “Diğer dinleri öğrenmek kendi dinini öğrenen bireyin öğrenmesi ve inancı için ne anlam taşır?” sorusudur. Bu interdisipliner bir yaklaşım gerektiren bir sorundur ve kelam ve din eğitimi alanlarının üzerinde birlikte düşünmelerini gerektirmektedir.

Programda ve ders kitaplarında dikkat çeken bir durum da dinlerde “kurtuluş” fikrine hem kendi açısından hem de “öteki” açısından yer verilmemiş olmasıdır. Oysa her dinin bu konuda kendine ait farklı kurtuluş düşüncelerinin olduğu bilinmektedir. Bu konuda İslam dininin “Felah” anlayışına yer verilmediği için bu konuya bildiride değinilmemiştir.

Ders kitaplarında diğer dinler hakkında yeterli bilgi verildiği ancak zaman zaman kazanımlarda ifade edilen saygı ve hoşgörü anlayışına yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu durum ders kitaplarının hazırlanmasında program kazanımlarının dikkate alınmadığını göstermektedir. İncelenen kitaplar devlet kitaplarıdır. Kitapların yazarları, hazırlatan kurum, inceleyen ve onay veren kurum tarafından gözden kaçırılması önemli bir eksikliklerdir. Bu eksikliğin kitapların yeni baskılarında giderilmesi umulur.

Son olarak, yeni Ortaöğretim DKAB öğretim programının İslam dışındaki dinlerin öğretiminde objektif yaklaşımı, din içerisindeki çoğulculuğa göreceli olarak yer vermesi, İslam öğretiminde *teolojik* yaklaşım yerine *din bilimsel* yaklaşımı ön plana çıkarması, konuların açıklanmasında rasyonelliği ve eleştirel düşüncüyü önemsemesi açılarından dersin adına uygun olarak *din kültürü* olma yönünde önemli bir mesafe kat ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- “İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı”, *MEB Tebliğler Dergisi*, 2356, Ankara, 1992.
- Akgül, Dr. Mehmet ve diğeri, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 2008.
- Aydın, Mahmut, “Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 14/2 (2001), ss. 291-305.
- Aydın, Mehmet, “Dinler Tarihi Dersleri”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşeri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Bilgin, Beyza, “İslam Din Pedagojisinde İslam’dan Başka Dinlerin Anlatımı”, *AÜİFD Cilt XLIII (2002) Sayı 2* ss. 19-40.
- Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara, 1988.
- Boran, Abdurrahman, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan DKAB Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.
- Doğan, Recai, “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları*, MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, ss. 611-646.
- Gündüz, Hatice, *İlköğretim Din Dersi Kitaplarında Diğer Dinlerin Öğretimi (Zorunlu Din Öğretimi Öncesi ve Sonrası Dönemlere Ait Ders Kitapları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.
- Gündüz, Şinasi, “Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Ötekinin İnküivist Yorumu”, *Tezkire Dergisi*, yıl: 10, Sayı: 20, Nisan-Mayıs 2001, ss. 91-116.
- Hull, John M. “Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*. 28-30 Mart 2001. 2. Baskı. MEB, Ankara. 2004.
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, MEB, Ankara, 2007.
- İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları*, MEB, Ankara, 2008.
- Kaymakcan, Recep, “Christianity in Turkish Religious Education”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol. 10, No. 3, 1999.
- Kaymakcan, Recep, “İmam Hatip Liselerinde Dinler Tarihi Öğretimi”, *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim Öğretim*, Dem Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kaymakcan, Recep, “The Perception of Christianity in Turkish Religious Education”, ed. M. Tamcle, *Koexistenz und Konfrontation*, Hamburg, Lit Verlag, ss. 75-90.
- Kaymakcan, Recep, “Türk Gençliğinin Din Eğitimi Algılaması”, *Marife*, 6:2, 117-132,(2006).
- Kaymakcan, Recep, “Türkiye’de Din Eğitimi Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık: Yeni Ortaöğretim DKAB Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7 (1), Ocak 2007.
- Kaymakcan, Recep, *Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri: Yeni Eğilimler: Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık*, DEM Yayınları, İstanbul, 2009.

- Keast, John, (editor), (2008) *Religious diversity and intercultural education: a reference book for schools*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Köylü, Mustafa, “Batının Kontrolünde İslam Dini Eğitimi”, *DEM Dergi*, Yıl 1, Sayı 3. (2008).
- Köylü, Mustafa, “Dinsel Dışlayıcılık”, *İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, Editör: Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul, Nisan 2001, ss. 29-65.
- Köylü, Mustafa, “The Contribution of The Course of “Religion Culture and Moral Knowledge” to eace Education: The Case of Turkey”, Presented at CIES Gaining Educational Equity around the World 52nd Annual Conference & İnternational Education Society March 17-21, 2008, Teachers College, Columbia University.
- Küçük, Abdurrahman, “Dinler Tarihi Dersinin Okutulmasında Karşılaşılan Zorluklar ve Bunların Giderilmesinde Takip Edilecek Esaslar”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, MEB, İstanbul, 2005.
- OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*, Poland, 2007.
- Öztürk, Mustafa, “Kur’an’a Göre “Öteki”nin Konumu”, *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak*, ss. 129-178, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2007.
- Pepin, Luce, *Teaching about Religions in European School Systems Policy issues and trends*, NEF Initiative on Religion and Democracy in Europe, London, 2009.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 1. baskı, Pegem yay. Ankara, 2001
- Tümer, Günay, “Orta Öğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde İslam ve Diğer Dinlerin Öğretimi”, s. 353-355, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Yıldırım, Dr. Ramazan ve diğerleri, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 2008.
- Yılmaz, Hüseyin, “AB’ye Giriş Sürecinde Ortaöğretimde Diğer Dinlerin Öğretimi ile İlgili Öğrencilerin Düşünceleri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/2, Sivas Aralık, 2004, ss. 101-127.